

Waar lezen toe leidt

John Donne aan de Amstel

TON VAN DER Wouden

We schrijven 10 juni 2007. In het Amsterdamse Muziektheater vindt de Europese première plaats van de opera *Doctor Atomic* van John Adams, geregisseerd door Peter Sellars (Afb. 1, Kl. XVIII).¹ Hoewel het stuk een twintigste-eeuws onderwerp heeft, klinkt vlak voor de pauze een aria gebaseerd op een gedicht van de Engelse Renaissance-dichter John Donne. Hoe komt dat daar terecht?

Centraal in de opera staat de historische figuur J. Robert Oppenheimer (1904-1967), de 'vader van de atoombom', de wetenschappelijk projectleider van het geheime Manhattanproject tijdens de Tweede Wereldoorlog dat gericht was op het ontwikkelen van kernwapens. Thema is moraal versus wetenschap: waar liggen de morele grenzen van het wetenschappelijk onderzoek? Als we massavernietigingswapens kunnen maken, moeten we dat ook willen? Oppenheimer was geschokt toen hij zag waar zijn geesteskind toe leidde: de vernietiging van de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. Na de oorlog zette hij zich als senior-adviseur van de nieuw opgerichte *Atomic Energy Commission* in voor internationaal toezicht op het gebruik van kernenergie en maakte hij zich – tevergeefs – sterk om een kernwapenwedloop met de Sovjet-Unie te voorkomen.²

In de opera gebeurt vrijwel niets: de eerste acte speelt een maand voor de test van de atoombom, de tweede op de morgen van 15 juli 1945, de dag van de test, en met een laatste verlengd moment net voordat de bom ontploft. Het libretto van regisseur Peter Sellars is gebaseerd op historisch materiaal, gelardeerd met fragmenten uit bestaande literatuur: vrijgegeven documenten van de Amerikaanse overheid over contacten tussen wetenschappers, overheidsfunctionarissen en militair personeel die bij het project betrokken waren, gedichten van Charles Baudelaire (1821-1867), John Donne (zie

¹ 'Doctor Atomic van de Amerikaanse componist John Adams beleefde op 10 juni 2007 zijn Europese première. Deze opera uit 2005 betreft een coproductie met de operahuizen van San Francisco en Chicago. De voorstellingen in Amsterdam werden gepresenteerd in het kader van het Holland Festival.' *De Nederlandse Opera. Jaarverslag 2007* (Amsterdam: De Nederlandse Opera, 2008), pp. 62-67, <http://media.dno.nl/uploads/pdf/jaarverslag_2007.pdf> (2 maart 2017).

² <https://nl.wikipedia.org/wiki/Robert_Oppenheimer> (2 maart 2017). De communistenjagers na de oorlog hebben hem het leven niet gemakkelijk gemaakt, maar uiteindelijk 'werd Oppenheimer door het grootste gedeelte van de wetenschappelijke gemeenschap als martelaar gezien werd [!] en slachtoffer van het McCarthyisme, een eclecticisch liberaal die ten onrechte aangevallen werd door oorlogszuchtige vijanden, symbool van het verschuiven van wetenschappelijke creativiteit van het domein van de academische leerstoel naar het militaire bolwerk'; *ibidem*.

DOCTOR ATOMIC
John Adams

10 13 17 19 23 25 27 29 juni
1 juli 2007 20.00 / 23.30 uur
reserveren 020 625 5455
www.dno.nl

DE NEDERLANDSE OPERA
Het MUZIEKTHEATER
AMSTERDAM

In het kader van het Holland Festival

Libretto Peter Sellars
coproductie
De Nederlandse Opera, San Francisco Opera en
Lyric Opera of Chicago

www.atoomafdroom.nl

Afb. 1 Aankondiging van de opera *Doctor Atomic* van John Adams in het Muziektheater te Amsterdam. Collectie ontwerper (Lex Reitsma).

hieronder), en Muriel Rukeyser (1930-1980), en passages uit de *Bhagavad Gita* en uit een traditioneel lied van de lokale Tewa-indianen.

Hoogtepunt van de opera is de slotaria van het eerste bedrijf, 'Batter my heart' naar een sonnet van John Donne, in de Amsterdamse uitvoering gezongen door bariton Gerald Finley.³ Dat sonnet staat hieronder in een licht gemoderniseerde versie afgedrukt:

Batter my heart, three person'd God; for you
 As yet but knocke, breathe, shine, and seeke to mend;
 That I may rise, and stand, o'erthrow mee, and bend
 Your force to breake, blowe, burn, and make me new.
 I, like an usurpt towne, to another due,
 Labor to admit you, but Oh, to no end;
 Reason, your viceroy in mee, mee should defend,
 But is captiv'd, and proves weake or untrue.
 Yet dearly I love you, and would be loved faine,
 But am betroth'd unto your enemye:
 Divorce me, untie, or breake that knot againe,
 Take mee to you, imprison me, for I,
 Except you enthrall me, never shall be free,
 Nor ever chaste, except you ravish me.⁴

Dit is Holy sonnet xiv (ook bekend als Divine meditation x)⁵ van John Donne (1572-1631), die behalve dichter onder meer parlamentslid en geestelijke was. Het gedicht, en de andere achttien van deze serie, moeten geschreven zijn rond 1610, toen Donne danig met zichzelf en zijn geloof in de knoop zat.⁶ De gedichten hebben tijdens zijn leven alleen in handschrift gecirculeerd.⁷

3 De aria is terug te luisteren via <<https://www.youtube.com/watch?v=uYiokai3FW4>> (2 maart 2017). Keith Otis Edwards schrijft hierbij: 'From what I've heard, this is the most moving piece written in this century. Not the entire opera, mind you - just this aria. There may be another masterpiece of which I am unaware, and another piece may eventually be written which outdoes this, but so far, this is the greatest piece of the century.'

4 Naar Richard Rhodes, *The making of the atomic bomb* (New York: Simon & Schuster, 1986), p. 572.

5 Het gedicht is in minstens twee versies overgeleverd, zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Holy_Sonnets> (2 maart 2017) en de daar aangehaalde bronnen voor de overlevering. Voor een overzicht van de varianten en de voorgestelde interpretaties van sonnet xiv, zie Gary A. Stringer e.a. (ed.), *The variorum edition of the poetry of John Donne*, dl. 7, 1e stuk: *The holy sonnets* (Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 2005), pp. 18, 25 en 221-275. Voor de problemen van het editeren van Donne, zie bijv. Gary Stringer, 'Editing Donne's poetry: From John Marriot to the Donne *Variorum*' en Richard Todd, 'Editing Donne's poetry: The Donne *Variorum* and beyond', beide in Shami e.a. (red.), *The Oxford handbook of John Donne* (Oxford: Oxford University Press, 2011), resp. pp. 43-55 en 56-64.

6 <https://en.wikipedia.org/wiki/Holy_Sonnets> (2 maart 2017).

7 Een mooie versie staat in het 'Westmoreland Manuscript', <<http://digitaldonne.tamu.edu/NV3-biblio.html>> (2 maart 2017), 'Batter my heart' is gereproduceerd op <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Donne_Westmoreland_MSS_page_74_of_107_Holy_Sonnets_Batter_my_heart_three_person%27d_God.jpg> (2 maart 2017). 'Some writers, including 17th-century poets like John Donne and Alexander Pope, would rather have some of their

Constantijn Huygens (1596-1687), een generatie jonger dan Donne, heeft flink wat poëzie van Donne vertaald, maar aan de 'Holy sonnets' heeft hij zich voor zover bekend niet gewaagd.⁸ Ik vond wel twee min of meer hedendaagse vertalingen van 'Batter my heart', die ik hieronder citeer, om de lezer zowel een idee te geven van de strekking van het gedicht, als van de verschillende interpretatiemogelijkheden ervan.⁹ De vertalingen laten misschien ook wel zien hoe moeilijk dit gedicht is – wat het begrijpelijker maakt dat Huygens zich er niet aan gewaagd heeft.

XIV

DRIEENIG God, verbreek mijn hart; 't geneest
 Hoe lang gij klopt en koestert nimmermeer;
 Opdat ik vaardig worde, druk mij neer,
 Ontvlam, vernieuw in mij een vasten geest.
 Bedwongen stad, door vreemden druk bevreesd,
 Zo beid ik Uwe komst, maar ach wanneer.
 Vernuft, Uw stedehouder, mijn verweer,
 Zwaarwichtig bleek het, trouweloos, bedeesd.
 Toch min ik U zo teder, als een kind,
 Maar aan Uw vijand heb ik mij verpand.
 Verlos mij, breek de keten die mij bindt,
 Neem mij geheel en al gevangen, want:
 Tenzij Uw slaaf, zo blijf ik 's Bozen buit,
 In het verderf, tenzij rukt Gij mij uit.¹⁰

Een heel andere toon heeft de vertaling van Jan Jonk:

Beuk op mijn hart, Drie-eenheid God, want Gij
 Aait, klopt, en roept mij tot U, maar te zacht.
 Breng mij ten val, dat ik op kan staan. Kracht
 Wil ik, kom, breek, but, brand en vernieuw mij.
 Ik, stad in de handen van de foutpartij,
 Opende graag de poort, maar ik heb geen macht.

works circulated in manuscript rather than print' (Khosrov Jamahandarie, *Spoken and written discours. A multi-disciplinary perspective* (Stamford: Ablex Publishing Corporation, 1999), p. 255). De eerste tekstuitgave in druk van de 'Holy sonnets' dateert van 1633, vgl. <https://en.wikipedia.org/wiki/Holy_Sonnets> (2 maart 2017).

⁸ De 'Holy sonnets' komen niet voor in de uitputtende opsomming van Huygens' Donne-vertalingen in Nanne Streekstra, *Afbeeldingsrelaties. Een taal- en letterkundig essay over Huygens' Donne-vertalingen* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1994), pp. 47-52.

⁹ Ik vond beide vertalingen via de onvolprezen website <<https://fmlekens.home.xs4all.nl/donne/vertalingen.htm>> (2 maart 2017).

¹⁰ John Donne, *De wonderbare tweestrijd. La corona - Gewijde sonnetten* (Amsterdam: Marnix-pers, 1939). UB Leiden, 1510 D 38. Volgens het colofon bevat 'De wonderbare tweestrijd' de Nederlandse overzetting van 'La corona' en 'Holy sonnets'. De vertalingen zijn van: Hein de Bruin, Fedde Schurer, Gabriël Smit, Peter Venemans en Theun de Vries. Niet vermeld is, wie welk gedicht vertaald heeft.

Uw onderkoning, Rede, ooit mijn wacht,
 Bleek onbetrouwbaar, zwak, is niet meer vrij.
 Toch min ik U – hoe graag werd ik bemind;
 Maar aan Uw vijand ben ik als vrouw beloofd.
 Scheid ons, knoop los of breek dat wat ons bindt.
 Neem mij tot U, keten mijn hart. Geroofd,
 Mits¹¹ Gij mij tot Uw slaaf maakt, ben ik nooit vrij,
 Noch zuiver ooit; roef mij hier weg, neem mij.¹²

Waarom staat dit moeilijke gedicht nu op deze belangrijke plaats in de opera? Omdat librettist Peter Sellars zijn literatuur kent. Ongetwijfeld heeft hij zijn libretto mede gebaseerd op *de* klassieker over het Manhattan Project, Richard Rhodes' *The making of the atomic bomb* uit 1986. Op zeker moment gaat het in dit boek over de codenaam voor de plaats in de Jornada del Muerto-woestijn in de Amerikaanse staat New Mexico waar de nucleaire proeven gedaan zouden worden.¹³ Wetenschappelijk projectleider Oppenheimer koos voor 'Trinity', en de vraag ligt voor de hand, waarom hij deze religieus beladen naam ('drie-eenheid, drievuldigheid') gekozen heeft.¹⁴ Oppenheimers eigen antwoord is, dat hij zich heeft laten inspireren door zijn lectuur van Donne, aldus luitenant-generaal Leslie Groves (1896-1970), algemeen projectleider van het Manhattan Project, in zijn terugblik *Now it can be told: The story of the Manhattan Project*. Groves schreef Oppenheimer in 1962 een brief met de suggestie dat Oppenheimer de naam voor het supergeheime project wellicht gekozen had omdat die ook regelmatig gebruikt wordt voor rivieren en bergen in het Amerikaanse Westen, en dus geen argwaan zou wekken.¹⁵ Oppenheimer moet geantwoord hebben dat hij wel met de naam gekomen was, maar niet om de gesuggereerde reden. Rond die tijd speelde een ander gedicht in zijn hoofd, 'Hymne to my God, in My Sickness', eveneens van Donne, dat de dichter vlak voor zijn dood geschreven heeft. Daarin komen onder meer de volgende regels voor:

As West and East
 In all flatt Maps – and I am one – are one,
 So death doth touch the Resurrection.

11 Merk op dat *mits* hier gebruikt wordt in de betekenis 'tenzij' – het is een vertaling van *except* in het origineel – een gebruik dat lang niet door iedereen aanvaard wordt en dat niet voorkomt in de laatste (15e) druk van Van Dale, vergelijk <<https://onzetaal.nl/taaladvies/mits-tenzij>> en <<http://milfje.blogspot.nl/2016/12/mits-of-tenzij.html>> (2 maart 2017).

12 <<https://fmlekens.home.xs4all.nl/donne/hs14.htm>> (2 maart 2017).

13 Rhodes, *The making of the atomic bomb*, pp. 571-572.

14 'The exact origin of the code name "Trinity" for the test is unknown, but it is often attributed to Oppenheimer as a reference to the poetry of John Donne, which in turn references the Christian notion of the Trinity (three-fold nature of God)'; <[https://en.wikipedia.org/wiki/Trinity_\(nuclear_test\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Trinity_(nuclear_test))> (2 maart 2017).

15 Deze passage steunt zwaar op Rhodes, *The making of the atomic bomb*, pp. 571-572.

Natuurkundige en collega Hans Bethe (1906-2005), winnaar van de Nobelprijs voor natuurkunde in 1967, heeft gesuggereerd dat dit gedicht een bepaalde complementariteit of paradox uitdrukt: sterven leidt tot de dood, maar kan ook leiden tot wederopstanding, en evenzo is de atoombom een wapen des doods, dat evenwel ook een oorlog kan beëindigen en aldus de mensheid kan redden.

Oppenheimer vervolgt in zijn antwoord aan Groves dat je daarmee natuurlijk nog niet bij de Drie-eenheid bent, maar dat er een ander, bekender gedicht van Donne is dat begint met 'Batter my heart, three person'd God' en dat natuurlijk wel over de Drie-eenheid ('Trinity') gaat. En verder, schreef Oppenheimer, weet ik het ook niet. Groves wist het evenmin, aldus Rhodes, maar Holy sonnet xiv gaat evengoed over een vernietiging die reddend kan werken.

Hoe het precies zit, zullen we nooit weten, maar het is duidelijk dat Robert Oppenheimer zijn klassieken kende. Toen hij een naam moest verzinnen voor een plek waarvan hij wist dat die zou voortleven in de geschiedenis, liet hij zich inspireren door de literatuur, onder meer door 'Batter my heart' van Donne. En toen Peter Sellars vele jaren later een libretto ging schrijven over de geschiedenis die inderdaad op die plek geschreven is, ging hij te rade bij de literatuur daarover, en kwam ook hij uit bij 'Batter my heart' van Donne. Als je maar genoeg leest, komt Donne tot klinken aan de Amstel.

de Religie van het Leven

De kapel van Roger Raveel te Machelen aan de Leie

xvii De zwanenzang
(1997).

DOCTOR ATOMIC
John Adams

10 13 17 19 23 25 27 29 juni
1 juli 2007 20,00 / 18,00 uur
reserveren 020 625 5455
www.dno.nl

**DONGERLANDSE
OPERA**
Het MUZIEKTHEATER
AMSTERDAM

Libretto Peter Sellars
coproductie
de Nederlandse Opera, San Francisco Opera en
Lyric Opera of Chicago

In het kader van het Holland Festival

xviii Aankondiging van de
opera *Doctor Atomic* van John
Adams in het Muziektheater
te Amsterdam. Collectie
ontwerper (Lex Reitsma).